

SUITDER

SDÜ İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ DERGİSİ

Süleyman Demirel University Journal of Humanities and Social Sciences

Sayı/Issue	61-Haziran 2024/ 61-June 2024
Makale Bilgisi/ Article Info	Araştırma Makalesi/ Research Article
Başvuru Tarihi/ Submitted Date:	9 Ekim 2023
Kabul Tarihi/ Accepted Date:	22 Mayıs 2024
Atıf/Citation:	Özen, F. (2024). İlhanlı Devleti'nin Son Veziri: Hoca Gıyâseddîn Muhammed Reşîdî ve Dönemi. <i>Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi (SUITDER)</i> , 61, Haziran 2024, 65-82.
DOI:	10.35237/sufesosbil.1373476
Benzerlik / Similarity: %	3

İlhanlı Devleti'nin Son Veziri: Hoca Gıyâseddîn Muhammed Reşîdî ve Dönemi

The Last Vizier of the Ilkhanid State: Khoça Giât-al-Dîn Mohammad Rashîdî and His Period

Firdevs ÖZEN*

Öz

Gıyâseddîn Muhammed, İlhanlı Devleti'nin en önemli vezirlerinden Reşîdüddîn Fazlullâh'ın oğlu idi. Vezirlik makamına gelmeden önce Ölceytü Han'ın ve Horâsân'da görev yapan Şehzade Ebû Sa'îd'in hizmetinde çalıştı. Ebû Sa'îd, 717/1317 yılında İlhanlı tahtına çıktıktan sonra devletin çeşitli kademelerinde çalışmayı sürdürdü. İlhan Ebû Sa'îd, Reşîdüddîn'in idamı sonrasında devletin işleyişinde karşılaştığı sorunlara çözüm üretmeyince bilgi ve tecrübesine güvendiği Gıyâseddîn Muhammed'i vezirlik makamına getirdi (727/1327). Gıyâseddîn, özellikle iktisadî ve malî alanlarda Gazan Han'ın reformlarını ve babası Reşîdüddîn'in uygulamalarını örnek alarak birçok düzenleme yaptı ve devletin öncelikli meselelerini çözüme kavuşturdu. Fakat devlette güçlü bir konuma ulaşması, Gıyâseddîn'i Moğol emirlerinin hedefi haline getirdi. Gıyâseddîn'i ortadan kaldırma amaçlı iki isyan yaşandıysa da başarısızlıkla sonuçlandı. Gıyâseddîn, Ebû Sa'îd, 736/1335 yılında aniden vefat edince yaşanabilecek bir taht kavgasına meydan vermemek için Arpa Han'ı çıkarttı ve saray erkânı ile emirlere onun ilhanlığını kabul ettirdi. Bu olayda kontrolü eline alarak devletin de kaderini belirledi. Arpa Han tahta oturur oturmaz ilk iş olarak vezirlik görevine Gıyâseddîn'i tayin etti. Ancak Arpa'nın meşruiyeti konusunda devletin ileri gelenleri arasında bir uzlaşma yoktu. Çünkü Arpa, Hülegü'nün değil, Hülegü'nün kardeşi Arık Buka'nın soyundan geliyordu. Gittikçe artan muhalefetin liderliğini Uyrat Emîr 'Alî Pâdişâh üstlendi ve tahta Mûsâ Han'ı çıkarttı. Arpa Han ile Mûsâ Han arasında 736/1336 yılında yapılan savaş, Arpa Han'ın yenilgisiyle sonuçlandı. Savaşta taktiksel hatalar yapan fakat iyi bir mücadele örneği sergileyen Vezir Gıyâseddîn Muhammed, yakalandıktan sonra 'Alî Pâdişâh tarafından idam edildi. Çalışmamızda Gıyâseddîn Muhammed'in yaklaşık dokuz yıllık vezirliğinde siyasî, iktisadî ve malî alanlardaki performansı ayrıntılı şekilde ele alınmış, ayrıca devrin âlimleri ve tasavvuf büyükleriyle ilişkilerine değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gıyâseddîn Muhammed, Ebû Sa'îd Bahâdır Han, Arpa Han, Emîr 'Alî Pâdişâh, Şeyh Safiyyüddîn-i Erdebîlî.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kütahya/TÜRKİYE, E-Posta: firdevs.ozen@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1323-4685.

Abstract

Giât-al-Dîn Mohammad was the son of Rashîd-al-Dîn Fazlallâh, one of the most important viziers of the Ilkhanid State. Before coming to the position of vizier, he worked in the service of Öljeitü Khan and Prince Abū Sa'îd, who served in Khorāsân. After Abū Sa'îd ascended to the Ilkhanid throne in 1317, he continued to work at various levels of the state. When Ilkhan Abū Sa'îd could not find a solution to the problems he encountered in the functioning of the state after the execution of Rashîd-al-Dîn, he appointed Giât-al-Dîn Mohammad whose knowledge and experience he trusted, to the position of vizier (727/1327). Giât-al-Dîn made many arrangements, especially in the economic and financial fields, by taking Gazan Khan's reforms and his father Rashîd-al-Dîn's practices as an example and resolved the priority issues of the state. However, reaching a strong position in the state made Giât-al-Dîn the target of the Mongol amîrs. Although there were two rebellions aimed at eliminating Giât-al-Dîn, they failed. When Abū Sa'îd died suddenly in 736/1335, Giât-al-Dîn prevented a fight for the throne and placed Arpa Khan on the throne and made the palace officials and the amîrs accept his ilkhanship. By taking control of this incident, he determined the fate of the state. As soon as Arpa Khan ascended to the throne, he first appointed Giât-al-Dîn as vizier. However, there was no consensus among the leaders of the state regarding the legitimacy of Arpa. Because Arpa was not a descendant of Hülegü, but of Hülegü's brother Ariq Buka. Oirat Amîr 'Alî Pâdshâh assumed the leadership of the growing opposition and elevated Mûsâ Khan to the throne. The war between Arpa Khan and Mûsâ Khan in 736/1336 resulted in the defeat of Arpa Khan. Vizier Giât-al-Dîn Mohammad, who made tactical mistakes in the war but showed a good example of fighting, was executed by 'Alî Pâdshâh, after he was captured. In our study, Giât-al-Dîn Mohammad's performance in the political, economic and financial fields during his approximately nine-year vizierate was discussed in detail, and his relations with the scholars and Sufi elders of the period were also mentioned.

Keywords: *Giât-al-Dîn Mohammad, Abū Sa'îd Bahâdor Khan, Arpa Khan, Amîr 'Alî Pâdshâh, Shaikh Safî-al-Dîn-i Ardabîlî.*

GİRİŞ

İlhanlı Devleti tarihine bakıldığında Şemseddîn Muhammed-i Cüveynî (öl. 683/1284), Sa'düddeve (öl. 690/1291) ve Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî (öl. 718/1318) gibi bazı vezirlerin yaşadıkları döneme damga vurdukları görülür. Bunlardan biri de en az babası Reşîdüddîn kadar donanımlı, becerikli ve vizyoner olmasının dışında çok yönlü bir kişiliği olan Gıyâseddîn Muhammed'dir. Ebû Sa'îd, Emîr Çoban'ın baskısından kurtulduktan sonra devlet işlerini ona emanet etmiş ve Gıyâseddîn hem onun hem de Arpa Han'ın devrinde devletin temel direği olarak her konuda üzerine düşeni yapmıştır.

Çocukluğu ve ilk gençlik dönemleri hakkında çok bilgi bulunmayan Hoca Gıyâseddîn Muhammed, Hoca Reşîdüddîn Fazlullâh'ın oğlu idi¹. Aslen Yahudi² olmakla birlikte çocukluğunda Müslüman olmuştu³. Kısa sürede dinî ve ilmî bilimlerde iyi bir seviyeye ulaştı. Gençlik dönemini öğrenmeyle, kendini her konuda yetiştirmeyle geçirdi. Hac görevini yerine getirmek üzere Mekke'ye

¹ Reşîdüddîn Fazlullâh'ın on dört oğlu ve dört kızı vardı.

² Gıyâseddîn Muhammed ve babası Reşîdüddîn Fazlullâh dışında Argun Han devrinin meşhur veziri Sa'düddeve ile Ebû Sa'îd devrinin vezirlerinden Sadîdüddeve de Yahudi idi. İlhanlı Devleti'nde Argun Han'dan sonra başlayan Yahudi karşıtı politika, Geyhatu ve Baydu dönemlerinde de sürdü. Gazan'ın tahta çıkmasından sonra devletin bir İslâm devleti hüviyeti kazanması sonucu ağırlıklı olarak Bağdâd Yahudileri ihtida etmeye başladılar. Reşîdüddîn de Gazan Han devrinde ihtida etmiş bir Yahudi idi. Akkuş 2020, 208. Reşîdüddîn, Sünniliğin Şâfiî mezhebine mensuptu. Ölceytü devrinde Hanefîler'in siyaseten güç kazanmalarıyla başını Reşîdüddîn'in çektiği Şâfiî âlimler, Hanefîler'e cephe aldılar. Hanefîler'in minberlerinde Yahudiler'e lanet okumaları iki Sünnî mezhebi arasındaki ayrımı körükledi. Hanefî ve Şâfiîler'in anlaşmazlığı, Şiîler'in işine yaradı. Ölceytü Han'ın Şiîliği kabul etmesiyle İlhanlı politikalarında Şiîler'in sözü geçmeye başladı. Sünnîler'in Gazan Han devrindeki itibarlarını geri kazanmaları için Ebû Sa'îd'in tahta çıkmasını beklemleri gerekti. Şahin 2010, 168-169, 183, Arslan 2018, 451.

³ Spuler 1987, 273; Akkuş 2020, 103.

gitti. İslâm dininin ilkelerini yaymak için çalıştı⁴. Kaynaklarda ifade edildiğine göre binicilik, kılıç kullanma ve savaşçılıkta çok iyiydi⁵. Ayrıca hat sanatı ile ilgilendiği ve enstrüman çaldığı ile ilgili bilgiler de bulunmaktadır⁶.

1. Hoca Gıyâseddîn Muhammed'in Vezir Olmadan Önceki Faaliyetleri

Reşîdüddîn Fazlullâh vezir olarak görev yaptığı sırada devletin aksayan işlerini yoluna koymak için ülkenin muhtelif yerlerinde görevlendirdiği oğullarından da yardım almıştı. Bunlar içinde en parlak olanı Gıyâseddîn Muhammed'di. Gıyâseddîn yaşı kemâle erince Ölceytü Han'ın hizmetine girdi. Ölceytü onu görevlilerin zulmü nedeniyle zarar gören Horâsân'a, Şehzade Ebû Sa'îd'in yanına gönderdi. Böylece Gıyâseddîn Muhammed ile Ebû Sa'îd arasında temeli uzun yıllar önce atılan iyi ilişkiler de başlamış oldu⁷. Ölceytü'nün vefatının ardından Ebû Sa'îd'in hizmetine giren Gıyâseddîn, genç şehzade payitaht Sultâniyye'ye geldiğinde babası Reşîdüddîn tarafından onu karşılamakla görevlendirildi⁸. Reşîdüddîn'in 718/1318'de azledilip idam cezasına çarptırılmasından sonra Gıyâseddîn Muhammed'in Sultâniyye'de olduğu anlaşılmaktadır⁹. Çünkü bu olaydan bir süre sonra Yezd Hâkimliği'ne atanmıştır¹⁰. İbn Bezzâz, Gıyâseddîn'in Reşîdüddîn'in idamından sonraki süreçte bir süre Şîrâz'da kaldığını, daha sonra Erdebîl'e giderek burada evlendiğini aktarmaktadır¹¹. Vezaret makamına gelmeden önce ise Vezir Tâcüddîn 'Alîşâh'ın vekili olarak görev yapmıştır¹².

2. Hoca Gıyâseddîn Muhammed'in Vezirlik Dönemi

2.1. Hoca Gıyâseddîn Muhammed'in Vezarete Getirilmesi

İlhanlı tarihinde babası Reşîdüddîn Fazlullâh ile birlikte baba-oğul olarak vezirlik makamına getirilen tek kişi Gıyâseddîn Muhammed'di¹³. Reşîdüddîn'den daha uzun süre hem yönetici hem de tahtın arkasındaki esas güçtü. Gıyâseddîn'e, daha önce Moğol Dimaşk Hoca'nın vezirliği döneminde ortaya çıkan bir ünvana uygun olarak "Emîr Gıyâseddîn" şeklinde hitap edildiği de bilinmektedir¹⁴. Ebû Sa'îd Bahâdır Han, Emîr Çoban'ın oğlu Dimaşk Hoca'yı ortadan kaldırdıktan sonra ümera ile görüş alışverişinde bulundu. Devletin işleyişinde birtakım zorluklarla karşılaşan İlhan, aslında Reşîdüddîn'in katline diğer veziri Tâceddîn 'Alîşâh ile bazı emîrlerin dedikodularının sebep olduğunu ve hata yaptığını biliyordu. Gıyâseddîn'i vezaret makamına davet ederken, Reşîdüddîn'in idamından beri dîvânî işlerin bozulmaya başladığını, onun vekillerinden hiçbirinin ülke işlerinin idaresiyle ilgili liyakat sahibi olmadığını ve yerine gelenlerin bu görev için uygun olmadığını söyledi. Daha sonra Reşîdüddîn'e yaptığı haksızlığı telafi etmek için emîrlerin de onayını alarak mülkî sorunları çözebileceği düşüncesiyle vezaret makamına Gıyâseddîn Muhammed'i tayin etti (727/1327). Bu tayin aslında İlhanlı tarihinin en büyük veziri kabul edilen Reşîdüddîn ve ailesine bir nevi iade-i itibar olarak da değerlendirilebilir. Gıyâseddîn'in vezir olarak seçimindeki bir diğer etken, Ebû Sa'îd'in onu şehzadelikten beri tanınmasından dolayı aralarında belli bir yakınlığın olmasıdır. Gıyâseddîn, babası Reşîdüddîn'den sonra vezirlik için en uygun kişiydi. İlhan, daha sonra Horâsân bölgesinin ileri gelenlerinden Hoca 'Alâ'eddîn Muhammed'i Gıyâseddîn'e ortak vezir atadı. İki vezirin vazifeleri; muhasebat hesaplarına dikkat etmek, önemli konularda ulemanın görüşlerini almak, hazine memurlarının halkı ezmelerine son vermek ve İlhan'a devletin malî

⁴ Hândmîr 1333, 215-216; Hândmîr 1976, 324

⁵ Şebânkâre'î 1376, 300; Âştîyânî 1389, 360; Ma' denken 1375, 35; Browne 1956, 56-57.

⁶ Âştîyânî 1389, 355.

⁷ Reşîdüddîn 1947, 135.

⁸ 'Ârifî 1392, 67.

⁹ Gıyâseddîn'in, babasının ölümünden sonra yaşadıkları ile ilgili bir anekdot için bkz. İbn Bezzâz 1373, 740-741.

¹⁰ Mîrhând 1380, 3406

¹¹ İbn Bezzâz 1373, 141.

¹² Aharî 1954, 53.

¹³ Danuu 2016, 261.

¹⁴ Melville 1999, 60.

İlhanlı Devleti'nin Son Veziri: Hoca Gıyâseddîn Muhammed Reşîdî ve Dönemi

durumunu gösteren bilgiler sunmaktı. Ancak ortak vezaret yaklaşık altı ay¹⁵ sürdü. Hoca 'Alâ'eddîn, Memâlik-i İstîfâ görevi ile Horâsân vezirliğine gönderildi. Böylece mutlak yetki Gıyâseddîn Muhammed'de kaldı. Artık tek vezir olan Gıyâseddîn, askerî ve sivil kesimin gönlünü aldı. Şehirlerin imar edilmesi, tarımın gelişmesi ve ülkenin istikrar kazanması konularının üzerine eğildi¹⁶.

Vezaret makamına oturduktan sonra Gıyâseddîn Muhammed ülkenin en muktedir kişisi oldu¹⁷. Aynı zamanda Reşîdüddîn ve ailesi, İlhanlı sarayında eski mevkilerini geri kazandılar¹⁸. Gıyâseddîn, bu zor makamda iken ailesinden dolayı birçok kişinin kuşku ile baktığı bir isim oldu. Fakat o herkese karşı mesafesini koruyarak eşit yaklaşıma çalıştı¹⁹.

2.2. Emîr Narin Tugay ve Emîr Musafir İnak İsyanı

Hoca Gıyâseddîn Muhammed'in Ebû Sa'îd üzerinde oldukça büyük bir etkisi vardı. Yargu kararları hakkında söz sahibiydi. Yine malî idare onun kontrolü altındaydı²⁰. Ebû Sa'îd'in saltanatının sonlarına doğru gücünü iyiden iyiye artıran Moğol ümerası için bu kabul etmesi oldukça zor bir durumdu. Hedeflerinde iki isim vardı: Devlet yönetiminde üstün bir konumda olan İlhan'ın hanımı Bağdâd Hatun ve Vezir Gıyâseddîn Muhammed'di. Bu durum 729/1329 yılında vuku bulan Emîr Narin Tugay'ın isyanında daha net bir şekilde ortaya çıktı. İlhan'ın Horâsân valisi olarak atadığı Narin Tugay, görevinden memnun değildi. Amacı, Emîr Çoban gibi üst düzey yetkilere sahip olmaktı. Çağatay ordusunun Horâsân'a saldıracığı şeklinde bir haber uydurarak İlhan'dan yardımcı birlik göndermesini istedi. İlhan, onun bu çağrısına bir ordu göndererek cevap verdi. Bu esnada Narin Tugay Nişâbûr'u yağmaladı ve Horâsân'dan elde ettiği ganimetle hareketini sürdürdü. Narin Tugay, İlhan'ın ona yardım için gönderdiği emîrlerle²¹ bir görüşme gerçekleştirdi. Ortak düşünceleri, her konuda tek söz sahibi olan Gıyâseddîn Muhammed ile Bağdâd Hatun'un bir an önce bertaraf edilmesiydi. İlhan'a yakın olma ve gerekirse güç kullanarak ülkenin kontrolünü eline alma ümidiyle Sultâniyye'ye giden Narin Tugay burada umduğunu bulamadı. Gıyâseddîn Muhammed'i düzenleyeceği bir suikastle ortadan kaldırmak istedi. Nökerlerinden bazılarını silahlandırarak vezirin evinin yakınlarındaki medreseye yerleştirdi. Kendisi de birkaç nökeri ile vezirin evine girme teşebbüsünde bulundu. Fakat Gıyâseddîn'in kardeşi Şerefeddîn Ahmed, İlhan'ın yarlığı gereğince hocanın huzuruna silah ile çıkamayacağını bildirdi. Bunun üzerine Narin Tugay silahsız içeri girmek zorunda kaldı. Gıyâseddîn'i öldürme girişiminde yine başarılı olamayan Narin Tugay bu defa hileye başvurdu. Vezirden İlhan'ın teveccühünü kazanmasına yardım etmesini istedi. Gıyâseddîn, bunu kabul etmekle birlikte Narin Tugay'ın kendisiyle ilgili planından daha sonra haberdar oldu. İlhan, onun yakalanması için emir verdi. Hakkında verilen hükmü öğrenen Narin Tugay'ın kaçmaktan başka çaresi kalmadı. Kısa süre sonra müttefiki olan Taştemür ile birlikte yakalandı. Asiler, İlhan'ın huzuruna getirildiler ve hemen idam edildiler (729/1329)²².

¹⁵ Mîrhând, Hândmîr ve Semerkandî bu sürenin sekiz ay olduğunu ifade eder. Mîrhând 1380, 4371; Hândmîr 1333, 215; Hândmîr 1976, 324; Semerkandî 1372, 101; Howorth 1970, 617.

¹⁶ Hâfız-ı Ebrû 1317, 126-127; Hândmîr 1333, 215-216; Hândmîr 1976, 324-325; Mîrhând 1380, 4370-4371; Aharî 1954, 56; Şebânkâre'î 1376, 279; Hamdullâh Müstevfî 1339, 620-621; Semerkandî 1372, 100-101; Fasîh-i Hâfî 1386, 904; Natanzî 1383, 117,126; Tebrîzî 1383, 334; İbn Bezzâz 1373, 741; Âştîyânî 1389, 340-341; Ma'denken 1375, 17; Spuler 1987, 140; Howorth 1970, 617.

¹⁷ Bağdâdî 2010, 65-66.

¹⁸ 'Arifî 1392, 69.

¹⁹ Hâfız-ı Ebrû 1317, 127; Mîrhând 1380, 4371; Semerkandî 1372, 101.

²⁰ Aharî 1954, 57.

²¹ Hâfız-ı Ebrû bu emîrleri Taştemür, Muhammed Bik ve 'Alî Pâdişâh olarak zikrederken, Hândmîr ve Mîrhând sadece Taştemür ve 'Alî Pâdişâh'ın adını verirler. Hâfız-ı Ebrû 1317, 140; Hândmîr 1333, 216-217; Mîrhând 1380, 4389-4390. İsyanı katılanlar arasında ortak vezir olan 'Alâ'eddîn Muhammed'in de adı geçmektedir. 'Alâ'eddîn daha sonra Gıyâseddîn'in araya girmesi ile bağışlandı ve Horâsân'da görevlendirildi.

²² Hâfız-ı Ebrû 1317, 140-141; Hândmîr 1333, 216-218; Mîrhând 1380, 4388-4392; Semerkandî 1372, 119-123; Howorth 1970, 620-622, Browne 1956, 57; Boyle 1968, 412; Melville 1999, 33-34.

734/1333-1334 yılında gerçekleşen ve İlhanlı emîrleri arasındaki mücadelenin bir dışavurumu olan Musafir İnak²³ olayının temelinde de Gıyâseddîn Muhammed'e duyulan düşmanlık yatmaktaydı. İsyanın lideri olan Emîr Şerefüddîn Mahmûdşâh İncü, oğlu Emîr Celâleddîn Mes'ûdşâh, Emîr Mahmûd İsen Kutluğ, Emîr Sultânşâh, Emîr Muhammed Bik ve Emîr Muhammed Pilten ilginç şekilde onun şefaati ile ölümden kurtuldular²⁴. Gıyâseddîn, hayatını kurtardığı Emîr Mes'ûdşâh'a kızını verdi ve daha sonra onu Anadolu Umumi Valisi Celayirli Şeyh Büyük Hasan'ın naipliği görevi ile Anadolu'ya gönderdi²⁵.

2.3. Ebû Sa'îd Bahâdır Han'ın Vefatı ve Arpa Han'ın İlhanlı Tahtına Çıkması

Ebû Sa'îd'in saltanatının sonlarına doğru Altın Orda Devleti kuzeyden bir saldırı gerçekleştirdi. İlhan, vezirini Özbek Han'ı püskürtme görevi ile bir orduyla Karabağ'a gönderdi. Kendi de kısa süre sonra büyük bir orduyla harekete geçti ve onunla birleşti. Fakat hava çok sıcaktı. Buna bir de enfeksiyon eklenince Ebû Sa'îd, Errân'da hastalandı ve kısa süre sonra Şirvân sınırında iken vefat etti (736/Rebî'ül-âhir/1335/Kasım)²⁶.

Gıyâseddîn Muhammed, son İlhan'ın ölümüne kadar yönetimde oldukça başarılı bir performans sergiledi²⁷. Özellikle Narin Tugay isyanı ve Musafir İnak olayında kilit rol oynayarak devletin ciddi bir sarsıntı geçirmesine engel oldu. Ebû Sa'îd'in saltanatının son yıllarında Memlûk Devleti ve Çin ile barışçıl diplomatik ilişkiler kurma ve dış ticareti teşvik etme çabalarının arkasında da yine Gıyâseddîn Muhammed vardı.

Ebû Sa'îd ile Gıyâseddîn Muhammed birbirlerini Ebû Sa'îd'in şehzadeliliği sırasından beri tanıyorlardı. Gıyâseddîn'in, Ebû Sa'îd'in veziri olarak görev yaptığı sekiz yıl süresince aralarındaki iletişim ve uyum oldukça iyiydi. İlhan Ebû Sa'îd ile vezirini Bağdâd'da gördüğünü kaydeden devrin ünlü seyyahı İbn Battûta, onların Dicle Nehri üzerinde "şabbâre" denilen sandalla gezinti yaptıklarından bahsetmektedir²⁸. Vezir Gıyâseddîn Muhammed, Ebû Sa'îd'in ölümünden sonra sahip olduğu güçle İlhanlı vezirleri arasında zor ulaşılabilecek üstün bir mevkiye ulaşmıştır²⁹.

Ebû Sa'îd'in Altın Orda seferi sırasında gerçekleşen ölümünden sonra devletin kontrolünü eline alması, Gıyâseddîn'in iyi devlet adamlığının en açık göstergesidir. Gıyâseddîn, bu beklenmedik ölüm karşısında soğukkanlılığını koruyarak orduda bulunan tüm emîrleri teskin etti ve onlara birlik yolundan ayrılınmaması gerektiği şeklinde bir mesaj verdi. Ebû Sa'îd'in yerine geçecek bir oğlu olmadığı için yaşanması muhtemel bir taht krizine meydan vermedi ve hemen o sırada orduda bulunan Hülegü'nün kardeşi Arık Buka'nın soyundan gelen Arpa'yı, müteveffa İlhan'ın vasiyeti doğrultusunda tahta çıkarttı. (18 Rebî'ül-âhir 736/5 Aralık 1335)³⁰. Böylece ileri görüşlülüğü ile her an sorun çıkarmaya hazır olan ve oldukça güçlenen Moğol emîrlere Arpa'nın İlhanlığını kabul ettirerek devletin o anda dağılmasına engel oldu³¹. Şebânkâre'î'ye göre Ebû Sa'îd vefat ettiğinde orduda devletin ileri gelenlerinden sadece Gıyâseddîn Muhammed ve Emîr Şerefüddîn Mahmûdşâh İncü bulunmaktaydı. Mahmûdşâh, bütün emîrler toplanana kadar geçici bir yönetici seçilmesi görüşünü destekledi ve bu doğrultuda Ölceytü Han'ın kızı Satı Bik Hatun'un ara dönemde geçici

²³ Emîr Musafir İnak ile Vezir Gıyâseddîn Muhammed'in arasında iyi ilişkiler mevcuttu. Gıyâseddîn, kız kardeşi Şâhî Hatun'u Musafir İnak'la evlendirmişti. Aharî 1954, 58.

²⁴ Hândmîr, olaya karışan emîrlerin adını verirken Muhammed Bik yerine Muhammed Kuşçı'nın adını zikreder. Hândmîr 1333, 218. Aharî de Muhammed Beg Kuşçı'nın adını verirken Eratna'nın adını da zikreder. Aharî 1954, 58.

²⁵ Hâfız-ı Ebrû 1317, 142-143; Hândmîr 1333, 218; Mîrhând 1380, 4395-4396; Aharî 1954, 58; Semerkandî 1372, 128-129; Natanzî 1383, 142; Howorth 1970, 623; Limbert 2004, 26; Melville 1999, 38-39.

²⁶ Hâfız-ı Ebrû 1317, 143-144; Şebânkâre'î 1376, 289-290; Hândmîr 1333, 218-219; Mîrhând 1380, 4396-4397; Aharî 1954, 59; Semerkandî 1372, 129-131; Fasîh-i Hâfî 1386, 912-913; Tebrîzî 1383, 334; Âştîyânî 1389, 355.

²⁷ Hândmîr 1976, 329.

²⁸ İbn Battûta 2004, 322.

²⁹ Melville 1999, 41.

³⁰ Hâfız-ı Ebrû 1317, 145; Hândmîr 1333, 221-222; Hândmîr 1976, 330; Mîrhând 1380, 4399; Aharî 1954, 59; Şebânkâre'î 1376, 293-294; Semerkandî 1372, 153; Fasîh-i Hâfî 1386, 913; Natanzî 1383, 126; Tebrîzî 1383, 334; Spuler 1987, 144; Howorth 1970, 634; Browne 1956, 58-59; Yuvalı 2017, 288.

³¹ Wilber 1969, 27.

İlhanlı Devleti'nin Son Veziri: Hoca Gıyâseddîn Muhammed Reşîdî ve Dönemi

olarak devleti yönetmesini önerdi. Buna karşın Gıyâseddîn, tahtın boş kalmasını acil olarak çözülmesi gereken bir sorun olarak görüyordu. Ayrıca hükümdar otoritesinin bir an önce kurulması için kalıcı bir çözüm yolu bulmak gerekiyordu. Gıyâseddîn, Satı Bik'in tahta göstermelik bir hükümdar olarak çıkartılmasının ülke içinde büyük bir kargaşaya neden olacağını ifade ettikten sonra Ebû Sa'îd'in halefi olarak o sırada orduda bulunan Arpa'yı işaret ettiğini söyledi ve herkesin üzerinde anlaşacağı bir varis olmadığı için kendi hükümdar adayı olarak Arpa'yı belirledi. Ebû Sa'îd'in annesi Hacı Hatun³², kız kardeşi Satı Bik Hatun ve Şerefüddîn Mahmûdşâh, İlhan'ın vefat ettiği gece onunla tahta çıkma hususunu görüştüler. Ortak bir karara varılmasının ardından ertesi günü hutbeyi Arpa adına okuttular³³. Moğol ileri gelenleri de Ebû Sa'îd'in cenaze merasiminin ardından Arpa'yı İlhan seçtiler³⁴. Arpa Han'ın bundan sonra yaptığı ilk şey, tahtını borçlu olduğu Gıyâseddîn'i vezir olarak atamak oldu. Ancak Arpa'nın meşruiyeti konusunda bazı tereddütler vardı. Kısa zamanda ona karşı ileri gelen Moğol emîrlerinin başını çektiği bir muhalefet ortaya çıktı. Memnuniyetsiz kesim sadece ümera değildi. Moğol sarayında da kampaşmalar başlamıştı. Tüm olumsuzluklara rağmen Arpa Han, ülkede otoritesini kurmaya çalıştı. İşe kendisine sorun çıkarabilecek kişileri idam etmekle başladı. Bunların başında Ebû Sa'îd'in hanımı Bağdâd Hatun ile kıdemli emîr Şerefüddîn Mahmûdşâh İncü gelmekteydi. Daha sonra Ebû Sa'îd'in kız kardeşi Satı Bik Hatun ile evlendi. Siyasî amaçlı bu evliliği yapmasındaki amaç, Ebû Sa'îd ailesinin taraftarı olan emîrleri kendi yanına çekerek saltanatını güçlendirmektir³⁵. Arpa Han oldukça akılcıca hameleler yapmış ve en önemlisi Gıyâseddîn'in desteğini arkasına almıştı. Buna rağmen büyük bir kesime kendisini İlhanlı hükümdarı olarak kabul ettirmeyi başaramadı.

2.4. Arpa Han-Mûsâ Han Savaşı ve Gıyâseddîn Muhammed'in Ölümü

Gıyâseddîn Muhammed'in Arpa Han'ı tahta çıkartarak kurmak istediği otorite gerek ümera gerek saraydaki bazı gruplar tarafından tanınmamıştı. Arpa Han'ın cülûsundan kısa süre sonra bir taht müddeisi daha ortaya çıktı. Bu kişi Baydu Han'ın torunu Mûsâ Han'dı. Muhalefet hareketini başlatan ise Uyrat boyundan oldukça nüfuzlu bir emîr olmasının dışında aynı zamanda müteveffa İlhan Ebû Sa'îd'in dayısı olan Diyâr-ı Bekir Valisi Emîr 'Alî Pâdişâh'tı. Mûsâ Han ismen hükümdar olmakla birlikte onun himayesi ve kontrolü altındaydı. Arpa Han cephesinde durum hiç iç açıcı değildi. Çünkü onun tarafında bulunan emîrlerin bir kısmı 'Alî Pâdişâh tarafına meyletmeye başlamıştı. Bu tehlikeli gidişatı farkederek Arpa, hemen onları öldürmek istedi. Fakat Gıyâseddîn onunla aynı fikirde değildi, Arpa'nın bu hizipleri ortadan kaldırmasına engel oldu³⁶. Gıyâseddîn'in eski gözden düşen emîrleri önemsemez tavrı ileride yapılacak olan savaşın kaderini etkileyecek ve taht çekişmesinde ibreyi Mûsâ Han tarafına döndürecekti. 'Alî Pâdişâh cephesinde savaş hazırlıkları hız kazandı. Bu savaşın öneminin bilincinde olan Uyrat emîr asker toplamaya başladı. Arpa Han da tahtını sağlamlaştırabilmek için savaşmaya istekliydi. Bu esnada muhalifler tarafından bir mesaj gönderildi. Buna göre "Emîrül-ümerâ" makamı 'Alî Pâdişâh'a verilirse düşmanlık bitecek ve savaşa son verilecekti. Vezir Gıyâseddîn Muhammed bu teklifin bir tuzak olduğunu hemen anladı. Onun durumu kavrayıp teklifi kabul etmemesi önemli bir refleksti. Arpa Han ile Mûsâ Han arasında İlhanlı mirasına sahip olmak amacıyla yapılan savaşta, Gıyâseddîn Muhammed'in aktif bir politika izlediği görülmektedir. İlhan, vezirinin yönlendirmesi ile Emîr Çoban'ın oğlu Emîr Suyurgan'ı Karabağ-Errân'dan, kalabalık bir orduyla Diyâr-ı Bekir'den Azerbâyçân'a yönelen Mûsâ Han'ın güçleri üzerine gönderdi. İki taraf, 17 Ramazân 736/29 Nisan 1336 günü, Merâğa'nın güneyindeki Çağatû Nehri kenarında karşı karşıya geldiler. Gıyâseddîn Muhammed ve Arpa Han çok iyi mücadele etmelerine rağmen özellikle Uyratlar'dan sayıca üstün olmalarına güvenerek kritik hatalar yaptılar. Ancak savaşın seyrinin değişmesinde etkili olan şüphesiz 'Alî Pâdişâh'ın iki tarafa yaptığı

³² Aslında Hacı Hatun'u Arpa'nın tahta çıkmasına ikna eden kişi Gıyâseddîn Muhammed'di. Hacı Hatun'un oğlu Ebû Sa'îd ve Emîr Çoban arasında yaşananlardan dolayı Çobanlılar'la arası iyi değildi. Gıyâseddîn'e destek vermek için tek şartı onun Çobanlılar dışında bir aday öne sürmesiydi. Mîrhând 1380, 4399.

³³ Wing 2016, 75.

³⁴ Şebânkâre'î 1376, 293-294.

³⁵ 'Arifî 1392, 73.

³⁶ Hâfız-ı Ebrû 1317, 148.

hile idi. Kurnaz emîr, Gıyâseddîn ve Arpa'ya iki adam gönderip her birine diğerinin yenilgiye uğradığını söyleyerek morallerini bozdu. Savaş sırasında Arpa Han'ın tarafında olan Emîr Mahmûd İsen Kutluğ ile Emîr Sultânşâh'ın emirlerindeki birliklerle 'Alî Pâdişâh'ın tarafına geçmeleri de dengeleri değiştirdi ve böylece üstünlük Uyratlar'a geçti. Emîr Suyurgan Gürcistan'a gitti. Arpa Han'ın safında mücadele eden diğer emîrler de acele ile savaş meydanından ayrılmaya başladılar. Sonuç olarak Arpa Han ile Mûsâ Han arasında yapılan bu savaş, Arpa Han ve Vezir Gıyâseddîn Muhammed'in yenilgisiyle sonuçlandı. Mûsâ Han ve hamisi 'Alî Pâdişâh çok kritik bir zafer kazandılar. Savaşta büyük direnç gösteren Gıyâseddîn ile kardeşi Pîr Sultân, ertesi günü Merâğa'da, Üç Kümbetler'de yakalandılar ve hemen 'Alî Pâdişâh'ın yanına götürüldüler. 'Alî Pâdişâh, Gıyâseddîn'e saygılı bir şekilde davranmakla birlikte ondan düşmanca bir karşılık gördü. Aslında Ebû Sa'îd zamanında birbirlerinin canına kastetmeyeceklerine dair vermiş oldukları sözü tutmak istiyordu. Fakat ümeranın bu konudaki kararı kesindi. Gıyâseddîn'in affedilmesi onlar için tartışmaya kapalıydı. 'Alî Pâdişâh, içinde bulunduğu şartlarda ümera ile ters düşmeyi göze alamadığı için Gıyâseddîn'in idam edilmesini emretti. Bu şekilde bir devre damgasını vuran Vezir Hoca Gıyâseddîn Muhammed de babası gibi öldürüldü (736 Ramazân/1336 Nisan-Mayıs)³⁷. Gıyâseddîn'in kardeşi Pîr Sultân³⁸ da 3-4 gün sonra 2-3 emîrle birlikte idam edildi³⁹. Bir süre sonra Arpa Han da Zencân yakınlarındaki Sucâs'da yakalanıp Ucan'a götürüldü. Arpa Han burada 'Alî Pâdişâh'ın hükmü ile Emîr Şerefüddîn Mahmûdşâh İncü'nün akrabalarına verildi ve 3 Şevvâl 736/15 Mayıs 1336 günü kısas suretiyle idam edildi⁴⁰.

Ölümünün ardından Semerkandî ona bir mersiye yazdı. Yine vezirin himayesine mazhar olan devrin âlimlerinden Kâdî 'Adudüddîn-i İcî de onun için Arapça bir mersiye söyledi⁴¹.

Gıyâseddîn Muhammed ve Arpa Han'ın idamı aslında İlhanlı tarihi için bir dönüm noktası kabul edilebilir. Çünkü bundan sonra Çobanlılar'ın mensup olduğu Suldus, Celayir ve Uyrat feodal güçler daha rahat hareket ederek İran'ın belirli bölgelerini egemenlikleri altına almaya başladılar⁴².

İdamın ardından Emîr Sultânşâh yanında bulunan iki emîr ile birlikte vezirin, akraba ve tâbilerinin mallarını tahsil etmek üzere Tebrîz'e gönderildi. Burada Gıyâseddîn'e yakınlığı olmayan yaklaşık 1.000 hane onların yağmasına maruz kaldı. Bu sırada Tebrîz'in ayak takımı da boş durmadı. Vezirin evlerini yağmaladıkları gibi ona tâbi olan kişilere de zarar verdiler. Emîrler, Rab'-i Reşîdî'yi bir kere daha yağmalayıp yerle bir ettiler. Gıyâseddîn'in konaklarından ve tâbilerinden oldukça yüklü paralar, kıymetli mal ve eşyalar, güzide hat kitapları ile altın ve gümüş eşyaları dışarı çıkararak hepsine el koydular⁴³.

Gıyâseddîn Muhammed'in Moğol emîrleriyle anlaşmazlığının temelinde onun sıradan bir bürokrat olmaması, temsil ettiği uygarlaşma eğilimi ve bu doğrultudaki politikaları

³⁷ Hoca Gıyâseddîn Muhammed'in ölüm tarihi ile ilgili Hândmîr, Mîrhând, Semerkandî ve Tebrîzî 21 Ramazân 736/3 Mayıs 1336 tarihini kaydeder. Hândmîr 1333, 222; Hândmîr, 1976, 331; Mîrhând 1380, 4405; Semerkandî 1372, 158; Tebrîzî 1383, 520; Âştîyânî 1389, 360; Ma'denken 1375, 35. Fasîh-i Hâfî ise farklı olarak 15 Ramazân 736/27 Nisan 1336 tarihini verir. Fasîh-i Hâfî 1386, 914. Hâfîz-ı Ebrû, Gıyâseddîn'in ölüm tarihini vermezken, savaşın 27 Ramazân 736 Çarşamba/9 Mayıs 1336 günü yapıldığını, vezir ve kardeşinin perşembe günü yakalandığını ve vezirin kardeşi Pîr Sultân'ın pazar günü öldürüldüğünü bildirir. Hâfîz-ı Ebrû 1317, 149-151. Natanzî, Vezir Gıyâseddîn Muhammed'i Arpa Han'ın öldürdüğü şeklinde hatalı bir bilgi vermektedir. Natanzî 1383, 117, 130.

³⁸ Aharî, Gıyâseddîn'in, yeğeni Emîr Sultân'la beraber yakalanıp idam edildiğini ifade eder. Aharî 1954, 60.

³⁹ Hâfîz-ı Ebrû 1317, 149-151; Hândmîr 1333, 223-224; Hândmîr 1976, 330-331; Mîrhând 1380, 4403-4405; Aharî 1954, 60-61; Şebânkâre'î 1376, 300-301; Semerkandî 1372, 156-158; Fasîh-i Hâfî 1386, 914; Tebrîzî 1383, 334-335; Âştîyânî 1389, 360; Ma'denken 1375, 36; Özen 2022, 60-61; Spuler 1987, 145; Howorth 1970, 635-636; Browne 1956, 59; Yuvalı 2017, 288; Wing 2016, 77.

⁴⁰ Hâfîz-ı Ebrû 1317, 151; Aharî 1954, 61; Şebânkâre'î 1376, 302; Hândmîr 1333, 222; Mîrhând, 1380, 4405; Semerkandî 1372, 160; Âştîyânî 1389, 360; Ma'denken 1375, 22; Howorth 1970, 637; Browne 1956, 59.

⁴¹ 'Arifî 1392, 78.

⁴² 'Arifî 1392, 76.

⁴³ Hâfîz-ı Ebrû 1317, 151; Hândmîr 1333, 224; Mîrhând 1380, 4405; Semerkandî 1372, 159-160; Âştîyânî 1389, 360; Howorth 1970, 636; Wilber 1969, 130; Wing 2016, 77; Haykıran 2016, 117.

İlhanlı Devleti'nin Son Veziri: Hoca Gıyâseddîn Muhammed Reşîdî ve Dönemi

bulunmaktaydı⁴⁴. Emîrlerin düşmanlığı, hem kültürleşme sürecine yönelik köklü bir karşı koyma hem de yönetimdeki konumlarını koruma isteğinden kaynaklanmaktaydı⁴⁵.

Şüphesiz Gıyâseddîn Muhammed iyi bir idareci olması, ilme önem vermesi ve entelektüel kimliği ile olduğu kadar ölümü ile de babası Reşîdüddîn'e benzemektedir⁴⁶. İlhanlı Devleti'nin son kudretli veziri olarak kabul edilen Gıyâseddîn, devletin çökmeye başladığını fark ederek buna engel olmaya çalışmış, özellikle iktisadî alandaki uygulamaları ile devleti toparlamayı amaçlamıştı. Ancak Ebû Sa'îd sonrası dönemdeki taht kavgaları nedeniyle başarılı olamadı ve hayatını kaybetti⁴⁷. Gıyâseddîn Muhammed, babası Reşîdüddîn ile aynı imarete medfûndur. Mezarı Tebrîz'de, Reşîdiyye burcunun arkasında, batı tarafındadır⁴⁸.

Son İlhan Ebû Sa'îd Bahâdır Han devrinde olduğu gibi ondan sonraki karışıklıklarla geçen devirde de Reşîdüddîn Fazlullâh'ın soyundan gelenlere devlet kademelerinde görev verilmeye devam edildi. Gıyâseddîn Muhammed'in ölümünden sonra akrabaları çeşitli hükümdarlara hizmet etmeyi sürdürdüler⁴⁹. Dönemin önemli isimlerinden biri olan, Muhammed Han'ın hamisi Celayirli Şeyh Büyük Hasan, Gıyâseddîn Muhammed ve ailesine büyük saygı duyuyor, Gıyâseddîn'in temsil ettiği bürokratik örgütlenmenin esas alındığı düzenli yönetim geleneğine geri dönmeyi istiyordu. Muhammed Han'ı 736/1336'da tahta çıkardıktan sonra vezareti Gıyâseddîn'in yeğeni ve aynı zamanda damadı olan Hoca Şemseddîn Muhammed Zekeriyâ'ya verdi⁵⁰. Büyük Hasan, değerli bir devlet adamı olan Şemseddîn Zekeriyâ'dan yararlanmaya ilerleyen yıllarda devam etti. 740/1339-1340'ta himayesi altında tahta çıkardığı Cihân Temür Han'ın vezirliğine yine onu tayin etti⁵¹. Celayirli hükümdarı Şeyh Üveys de Şemseddîn Zekeriyâ'nın oğlu olan Emîr Vecîhüddîn İsmâ'îl Reşîdî'yi Bağdâd hükümetine başkan olarak atadı. Hoca Zekeriyâ'nın kardeşi Hoca Necîbüddîn'i ise vezirlik makamına getirdi⁵². Reşîdüddîn'in ailesinden Rükneddîn Şeyhî Reşîdî de Tâceddîn 'Alîşâh'ın oğlu Gıyâseddîn Muhammed 'Alîşâhî ile beraber Çobanlı Şeyh Küçük Hasan tarafından hükümdar koltuğuna oturtulan Satı Bik Han'ın vezirliğine getirildi⁵³.

3. Gıyâseddîn Muhammed'in Kişisel Özellikleri

Gıyâseddîn Muhammed; dürüst, güvenilir, faziletli, iyi huylu ve dik duruş sergileyen bir yapıya sahipti. Aynı zamanda adaletli ve hayırseverdi. Ancak onunla özdeşleşen en dikkat çekici özelliği cömertliği idi. Bununla ilgili Hândmîr eserinde devrin ünlü kadısı 'Adudüddîn-i İcî ile İncülü hükümdarı Şeyh Ebû Ishak arasında geçen bir anekdota yer vermiştir. Ebû Ishak, 'Adudüddîn ile bir tartışmasında ona Ebû Sa'îd devrinde liyakatin kendi devrinden daha mükafatlı olup olmadığını sordu. Kadı ona gülerken bir gün Gıyâseddîn'in yanında otururken onu eliyle üç kez işaret ettiğini ve kendisine her yıl yıllık geliri 30.000 dinarı bulan para ve toprak hediye ettiğini söyledi. Ebû Ishak merakla bunun nasıl olduğunu sordu. 'Adudüddîn, Gıyâseddîn'in her Cuma ilmî ve edebî konularda tartışmak için bu alanlarda şöhret sahibi olan kişileri etrafında topladığından bahsetti. Toplantılarda herkes rütbesine göre oturuyor, biri önemli bir gözlem yaptığında vezir ona yaklaşması için eliyle işaret ediyordu. 'Adudüddîn, bu toplantılardan birinde üç kez arka arkaya işaret edilecek kadar şanslı olduğunu ve Gıyâseddîn'in ona zengin hediyeler verdiğini anlattı. Durumu idrak eden Ebû Ishak, 'Adudüddîn'i hazineye ödemek zorunda olduğu yıllık 30.000 dinarlık ödemedenden muaf tuttu⁵⁴.

⁴⁴ Melville 1999, 7, 60.

⁴⁵ Melville 1999, 68.

⁴⁶ Browne 1956, 71.

⁴⁷ Özen 2022, 61.

⁴⁸ Tebrîzî 1383, 511, 520.

⁴⁹ Jackson ve Melville 2001, 598.

⁵⁰ Hâfız-ı Ebrû 1317, 154; Hândmîr 1333, 227; Mîrhând 1380, 4311; Howorth 1970, 638; Beyânî 1382, 19-20.

⁵¹ Beyânî 1382, 26-27.

⁵² Beyânî 1382, 43-44; Âştîyânî 1389, 468.

⁵³ Beyânî 1382, 24.

⁵⁴ Hândmîr 1333, 224-225; Hândmîr 1976, 326-327.

Tebriżî'nin aktardığına göre, borçlu bir kişi huzuruna çıktığında ona güler yüzlü davranmış ve onu içinde bulunduğu zor durumdan kurtarmak için gerekenin yapılmasını emretmiştir⁵⁵. Merhameti ve idarî yeteneği ile çalışmalarını ona ithaf eden yazarların da takdirini kazanmıştır⁵⁶.

Kaynaklarda iktidarda olduğu dönemde etrafındaki insanlara çok iyi davrandığı, suç işleyenleri affettiği şeklinde bilgiler vardır. Çağdaşı olan müellif Hamdullâh Müstevfî'ye göre itibarlı bir vezirdi ve melek gibi bir mizaca sahipti. Adaletliydi ve liyakata çok önem veriyordu. Erdemli davranışlarıyla şerefli ve kalıcı bir isim elde etti. Yaşadığı çağın gerçeklerine aykırı olarak bağışlayıcıydı. Reşîdî hanedanına düşman olanlara ve babasını öldürenlere ceza vermeyi ve onlardan intikam almayı düşünmedi. Hatta onları affetmekle kalmayıp ödüllendirdiği ve bazılarını üst düzey mevkilere getirip önemli görevleri onlara emanet ettiği bilinmektedir. Kendisine kötülük etmek isteyenlere de iyilikle cevap verdi. Onun düşmanlarına bu denli hoşgörülü davranmasının temelinde şüphesiz Şeyh Safiyyüddîn-i Erdebîlî bulunmaktadır. Şeyh, ona vezaret makamını elde edince babasına kötülük eden kişilerden intikam almaması, bilakis onlara iyilik yapması; eğer birisi ona kötülük yaparsa ona da iyilikle karşılık vermesi yönünde tavsiyede bulunmuştu⁵⁷.

Gıyâseddîn Muhammed suça karışan birçok kişiye şefaatte bulunmasıyla da tanınmaktadır. Örneğin Emîr Temürtaş, aynı zamanda eski dostu olan vezirin devreye girmesiyle hayatta kalabildi. Emîr Musafir İnak isyanına karışan kıdemli ümeradan Emîr Mahmûd İsen Kutluğ, Gıyâseddîn'in şefaati ile ölümden kurtuldu ve Horâsân'a, Emîr 'Alî Kuşçî'nın yanına gönderildi. Aynı olayda adı geçen ve Gıyâseddîn'in şefaati ile hayatta kalanlardan Emîr Mes'ûdşâh İncü Anadolu'da, Emîr Sultânşâh Sircân Kalesi'nde hapsedildi⁵⁸.

el-Vâfi bi'l-Vefayât isimli eserinde ondan övgüyle bahseden Memlûk devri müelliflerinden Safedî, Gıyâseddîn'i Selçuklu veziri Nizâmülmülk ile kıyaslayarak onun babası Reşîdüddîn'den daha iyi olduğunu kaydetmektedir. Bağdâd'daki kiliseleri yıktırması, Ebî Hanîfe mezhebine göre olan miras yönetimini yeniden uygulamaya koyması ve Memlûk hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır ile devam eden barışı korumayı istemesi Safedî'nin Gıyâseddîn'e olumlu bakış açısı kazanmasında etkili olmuştur⁵⁹.

4. Gıyâseddîn Muhammed'in Faaliyetleri

Gıyâseddîn Muhammed, vezir olarak atandıktan sonra maktul babası Reşîdüddîn Fazlullâh gibi devletin sorunlarını çözmek için kendini görevine adadı. İlhanlı Devleti'nin gittikçe bozulan dâhilî durumunu düzeltmek, onun için öncelikli ele alınması gereken konuydu. Görev yaptığı her iki İlhan devrinde de halk yoksullukla boğuştuğu gibi ümera ve üst düzey devlet görevlilerinin baskısına ve kötü uygulamalarına maruz kalıyordu. Bu duruma çözüm bulabilmek için Ebû Sa'îd'e tavsiyelerde bulundu. Kendisine babasının politikasını ve Gazan Han'ın ıslahatlarını rehber edinerek çalışmalarını bu doğrultuda yürüttü⁶⁰.

İlhanlı Devleti, onun vezir olarak atandığı sırada iktisadî olarak kötü durumdaydı. Gazan Han'ın ölümüyle başlayan gerileme kendisini hissettirmeye başlamıştı. Birçok merkezde düzenin sağlanamaması ve ordunun her yeri yağmalaması gibi nedenlerden dolayı devletin gelirlerinde neredeyse yarı yarıya bir düşüş yaşanmıştı.

Aslında vergi konusundaki problemlerin kökeni, Ebû Sa'îd'in ilk yıllarına kadar gitmekteydi. Halk büyük bir baskı altındaydı. Ayrıca vergi ile ilgilenen görevliler güçlerini kötüye kullanmaktaydı. Fakat halk için en ağır keyfi olarak alınan vergilerdi. Adaletin işleminde yaşanan aksaklıklar da halkın ezilmesine neden oluyordu. Tüm bu olumsuzlukların bilincinde olan

⁵⁵ Tebrîzî 1383, 515-516.

⁵⁶ Melville 1999, 35.

⁵⁷ Hamdullâh Müstevfî 1339, 621; Hândmîr 1976, 328; İbn Bezzâz 1373, 740-741, Âştîyânî 1389, 361, Ma'denken 1375, 36, Murtazavî 1385, 138; Howorth 1970, 618; Boyle 1968, 412.

⁵⁸ Ma'denken 1375, 166-168.

⁵⁹ Safedî 1394-1974, 329.

⁶⁰ Danuu 2016, 264.

İlhanlı Devleti'nin Son Veziri: Hoca Gıyâseddîn Muhammed Reşîdî ve Dönemi

Gıyâseddîn Muhammed, babasının siyasetini yeniden devreye soktu ve halkın sıkıntılarını hafifletmek için vergi konusunda bazı önlemler aldı⁶¹. Gazan Han, 703/1304 yılında vergi ile ilgili son derece önemli bir yarlık çıkartmıştı. Bu yarılda her köy ve kasabanın ne kadar vergi vereceğinin halk tarafından bilinmesi için alınan tedbirler kapsamında vergi miktarının ağaç, tahta, taş, bakır veya demir ya da kireç levha üzerine yazılarak köy ve camilerin kapı ve minare ya da başka uygun yerlerine yerleştirilmeleri yazmaktaydı⁶². Vergi tahsil işini oldukça kolaylaştıran bu usul, Gıyâseddîn tarafından yeniden uygulamaya konuldu. Ebû Sa'îd devrine ait olan Ani şehrindeki vergi kitabesi, bize kitabenin yazıldığı tarihte vezirlik makamını işgal eden Gıyâseddîn Muhammed'in vergi işlerine ne kadar önem verdiğini bir kere daha göstermektedir. Bu kitabede ağır vergilerden bunalan halkın varını yoğunu bırakıp başka yerlere gittikleri ve yine ağır vergilerden şehrin harap olduğu yazmaktaydı⁶³. Ayrıca halka vergi toplama sırasında kötü muamele edildiği belirtilerek halktan keyfî olarak alınan vergilere –Ani halkından ödemekle yükümlü oldukları tamga vergisi dışında, muaf oldukları kılan, kobçur, vs. vergiler de alınıyordu- çözüm bulunması amaçlanmaktaydı⁶⁴. 1330 tarihli Ankara kitabesinde de benzer şekilde halktan fazla vergi alınmaması yönünde ifadeler vardı⁶⁵. Gıyâseddîn'in vergi konusunda çok titiz olduğunu ve halkı düşündüğünü Ebû Sa'îd adına *Sâhib-i dîvân* olarak yayınladığı yarılgardan anlayabiliriz. 1331 tarihli üç yarlık, onun vergi tahsili işini ne kadar ciddiye aldığını göstermesi açısından önemlidir. Yarılgarda genel olarak vergi tahsildarlarının başlarına buyruk davranıp fazla vergi toplamamaları, kanunlara uymaları ve halka zulmetmemeleri vurgulanan temel noktalar olmuştur⁶⁶. Vergi gelirleri ayrı olarak hesaplanan Horâsân vilayetinin⁶⁷ vergi tahsilinde de zamanla düzensizlikler ortaya çıktı. Bu vilayetin gelirlerinden 20 tümen (200.000 dinar), her yıl Horâsân ordusunun masrafı olarak alınmaya başladı. Gıyâseddîn, bu durumun devam etmesine izin vermedi. Vilayetin masraflarını, askerlerin iktâmını ve diğer masrafları ayırdıktan sonra geriye kalan miktarı devlet hazinesine dâhil etti⁶⁸. Bu uygulama, ek bir gelir kaynağından mahrum kalan Moğol askerî sınıfının tepkisini çekti. Ayrıca vergi ile ilgili şehirlerin ve vilayetlerin sınıhelerini değiştirdi. Eski beratların ve mal tahsilatlarının incelenmelerini emretti. Yapılan düzenlemelerin sonucunda malî durum düzene girmeye başladı⁶⁹.

Tarımsal ekonomiyi canlandırmak ve tarımı genişletmek için de çalışmalar yaptı. Fârs vilayeti örneğinde olduğu gibi toprak sahipleri topraklarını işletmeye yanaşmıyorlardı. Toprak, köylülerin ve birtakım çetelerin tahribine maruz kalmış ve üretimde sorunlar yaşanmıştı⁷⁰. Gıyâseddîn, mevcut durumu düzeltmek için bir program hazırladı. Öncelikle köylülere toprak verildi ve tohumluk hububat dağıtıldı. Ancak ülkedeki karışıklıklar dolayısıyla sulama tesisleri korunamadığından yapılanlardan bir sonuç alınmadı⁷¹.

Askerî alanda ve yargı kurumlarında da düzenlemeler yapan Gıyâseddîn, kabile asabiyetiyle mücadele ederek mahallî emîrlerin ve göçebelerin itaat altına alınması için çalıştı. Yolların güvenliği üzerinde durdu. Fakat çalışmalarının başarıya ulaşması önünde büyük bir engel vardı. Devlet zayıflamaya başlamış, en önemlisi merkezîleşmeye karşı olan Moğol emîrleri çok güçlenmişti⁷².

Gıyâseddîn Muhammed, imar ve bayındırlık işleriyle de çok ilgiliydi⁷³. Reşîdüddîn idam edildiğinde imaretlerinin inşası hâlâ devam ediyordu. Gıyâseddîn, babasının döneminden yarım

⁶¹ Petrushevsky 1968, 495-496.

⁶² Reşîdüddîn 1940, 263; Barthold 1931, 135.

⁶³ Barthold 1931, 139.

⁶⁴ Barthold 1931, 154.

⁶⁵ Wittek 1931, 161-163.

⁶⁶ Özgüdenli 2005, 73-76.

⁶⁷ Doğu sınır bölgesinde bulunan Horâsân vilayetinin yönetimi veliahda bırakılmıştı.

⁶⁸ Hamdullâh Müstevfî 1915, 147.

⁶⁹ Danuu 2016, 264.

⁷⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Âyetî 1383, 346-348.

⁷¹ Spuler 1987, 350.

⁷² 'Arifî 1392, 119.

⁷³ Beyânî 1388, 253; Murtazavî 1385, 187; Bağdâdî 2010, 66-67.

kalan eserlerin hepsini tamamladı⁷⁴. Reşîdüddîn'in 718/1318'deki idamının ardından düşmanları onun ve oğullarının tüm malını zapt etmişler, Rab'-i Reşîdî'yi yağmalamışlar ve onun vakfettiği emlaka sahip olmuşlardı. Gıyâseddîn, babasının inşa ettirdiği Rab'-i Reşîdî'nin tahrip edilen yerlerini onarttı ve medrese, dârüüşşifâ, mescid gibi çok sayıda imaret ilave ettirerek genişletti⁷⁵. Eski günlerine dönen bu yapı, başta Şeyh Safiyyüddîn-i Erdebîlî olmak üzere ulema ve âlimlerin sık sık gidip geldikleri bir yer haline geldi. Erdebîlî, Tebrîz'e geldiğinde önce buraya gelip namaz kılıyor ve daha sonra sema ile meşgul oluyordu⁷⁶. Bu güzide kompleks, Gıyâseddîn'in idamıyla birlikte kaotik ortamdan nasibini aldı ve bir kere daha yıkıma maruz kaldı⁷⁷.

Gıyâseddîn Muhammed, Tebrîz'de "İmâret-i Gıyâsiyye-i Tebrîz" olarak bilinen bir medrese inşa ettirdi. Burası Tebrîz'in güneydoğusunda bir mahalle şeklindeydi. Günümüzde bu eserden hiçbir iz yoktur. Devrin önemli âlimlerinden Mevlânâ Celâleddîn 'Atfîkî'nin burada vaaz verdiği bilinmektedir⁷⁸. Ayrıca Zencân ile Sultâniyye arasında Serçem'de bir ribat yaptırdı⁷⁹. Yapının kitabesinde Ebû Sa'îd ile veziri Gıyâseddîn Muhammed'in adı geçmektedir ve inşa tarihi 733/1332-1333'tür⁸⁰. Bunların dışında mensubu olduğu Reşîdî hanedanı emlakının yapılarını canlandırmaya çalıştı⁸¹. Yezd şehri onun hâkimliği sırasında gösterdiği gayretlerle düzenli, mamur bir kent haline geldi⁸².

Gıyâseddîn aslında çok baskıcı bir idareci olmamasına rağmen 719/1319-1320 yılında birçok merkezde yaşanan kıtlık ve fırtınadan dolayı bazı danışmanlarının yönlendirmesi ile Hristiyan kiliselerini kapattırdı. Dindar kimselerin halkın kötü işlerinin sonucunda yaşandığını ifade ettikleri bu felaketlerin ardından her yerde şarap küplerinin boşaltılmasını, şaraphanelerin kapatılmasını ve meyhanelerin tahrip edilmesini emretti. Sıkı kurallara bağlanan bu yasakla ilgili olarak yabancılar için her vilayette sadece bir meyhane açık bırakıldı⁸³.

5. Farklı Yönleri ile Vezir Gıyâseddîn Muhammed

5.1. Âlim, Edip ve Sanatkârların Hamisi Gıyâseddîn Muhammed

Ebû Sa'îd dönemi ilim, edebiyat ve sanat alanındaki gelişmelerle ön plana çıkmaktadır. Vezir Gıyâseddîn Muhammed'in en bilinen ve adının günümüze kadar ulaşmasını sağlayan özelliklerinden biri de devrin âlim, edip ve sanatkârlarına verdiği değerden ileri gelmektedir⁸⁴. Gıyâseddîn, kendisi için özel bir yere sahip olan bu kişilere her zaman hürmet eder, her yıl birkaç kere değerli hediyeler gönderirdi. Hamdullâh Müstevfî, Kâdî 'Adudüddîn-i İcî, Kutbüddîn Râzi, Evhâdî ve Şeref Kazvînî gibi kişiler de adına yazdıkları kitap ve şiirlerle ona duydukları minneti ifade etmişlerdir. Cuma akşamları âlimlerle bir araya gelen Gıyâseddîn, onlarla ilmî sohbetler yapmaktan çok keyif alırdı. Tebrîzî, bir bayram ya da Nevrûz gününde onun için Arapça ve Farsça iki yüz kitap takdim edildiğini kaydetmektedir⁸⁵. Kendisi de belagat sahibi bir edip olan Gıyâseddîn adına çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Bunların en önemlileri şunlardır:

Reşîdüddîn Fazlullâh'ın hizmetinde çalışan Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî aynı zamanda devrin hatırı sayılır müelliflerinden biriydi. Hamisinin ölümünden sonra oğlu Gıyâseddîn Muhammed'in maiyetine girdi. Tarihin başlangıcından Gıyâseddîn'in vezaret zamanına kadar olan

⁷⁴ Natanzî 1383, 127.

⁷⁵ Hamdullâh Müstevfî 1915, 76; Reşîdüddîn 1947, 389; Beyânî 1388, 251, 253; Wilber 1969, 130; Haykıran 2016, 116-117; Blair 2016, <http://www.iranicaonline.org/articles/rab-e-rashidi>

⁷⁶ Reşîdüddîn 1947, 391.

⁷⁷ Özgüdenli 2006, 229; Blair 2016, <http://www.iranicaonline.org/articles/rab-e-rashidi>

⁷⁸ Hândmîr 1976, 325; Tebrîzî 1383, 357.

⁷⁹ Hamdullâh Müstevfî 1915, 182.

⁸⁰ Wilber 1969, 180.

⁸¹ 'Arifî 1392, 87.

⁸² Natanzî 1383, 36.

⁸³ Âştîyânî 1389, 355.

⁸⁴ Bağdâdî 2010, 66.

⁸⁵ Tebrîzî 1383, 514-515.

İlhanlı Devleti'nin Son Veziri: Hoca Gıyâseddîn Muhammed Reşîdî ve Dönemi

olayları anlattığı *Târîh-i Güzîde* eserini 730/1330 yılında onun adına kaleme aldı. Gıyâseddîn Muhammed'in, Ebû Sa'îd'in tüm İlhanlı ülkesinin kâdılkudâtı tayin ettiği dönemin büyük kelâm bilginlerinden Kâdî 'Adudüddîn-i İcî ile yakın dostluğu vardı. Eserlerinin ön sözlerinde ondan övgüyle bahseden İcî, ilm-i kelâm ile ilgili *Metn-i Mevâkif*, *Fevâ'id-i Gıyâsiyye* ve *Şerh-i Muhtasar-i İbn Hâcib* isimindeki üç eserini onun adına yazdı. Ebû Sa'îd ve Gıyâseddîn'in hizmetinde bulunan devrin önemli âlimlerinden Kutbeddîn Râzî, *Sâhibü'l-Muhâkemât*, *Şerhü'l-Keşşâf*, *Şerh-i Metâlî* ve mantık risalesi "*Şerh-i Şemsiyye*" kitaplarını; doğunun en büyük tasavvuf şairlerinden Rükneddîn Evhadî-yi Merâgâ'î, ise 733/1332-1333'te yazdığı ve o devirde büyük şöhret kazanan 5.000 beyitlik *Câm-ı Cem* isimli mesnevisini ona ithaf etti. Büyük şairlerden Hoca Kirmânî, 732/1331-1332 yılında 3.203 dizeden oluşan *Hümây ve Hümâyûn* eserini Gıyâseddîn'e takdim etti ve eserin girişinde onu methetti. Yine bu sanatsever veziri övücü tarzda şiirler yazdı. Süleymân'ın *Kaside* eseri de onun adınaydı. Hoca Selmân-ı Sâvecî, gençlik dönemlerinde Sâve'den ayrıldıktan sonra Gıyâseddîn'in hizmetinde bulunmuştu. Gıyâseddîn'i övdüğü bir kasidesini onun divanında söyledi. Sâvecî, ona duyduğu saygının bir göstergesi olarak *Kasîde-yi Masnû'* başlığı altındaki şiirlerinde onu methetti. Devletşâh, onun Gıyâseddîn'i övdüğü uzun bir kasideyi saklamıştır⁸⁶. Ebû Sa'îd zamanının önemli şairlerinden biri olan İbn Nasuh-i Şîrâzî de on eserden oluşan *Dehnâme* ya da *Muhabbetnâme* isimli eserini Gıyâseddîn adına kaleme aldı. Devrin bir diğer edip ve şairi Şerefeddîn Fazlullâh Hüseyinî-yi Kazvînî'nin şiirlerinin çoğu, Gıyâseddîn'i övgü içerikliydi. Şiir ve yazılarının çoğunu onun adına yazmıştı. Tarihçi kimliği dışında Ebû Sa'îd'in saray şairlerinden olan Muhammed b. 'Alî b. Muhammed-i Şebânkâre'î de Gıyâseddîn adına övgü dolu şiir ve yazılar kaleme aldı. Vezirlik döneminde her yıl onu metheden kasideler yazıp huzuruna gönderirdi. Şebânkâre'î, *Mecma'u'l-Ensâb* adlı eserini İlhan Ebû Sa'îd'e arzetmesi için Gıyâseddîn Muhammed'e sundu. Onun 733/1332-1333 yılında yazmaya başlayıp 736/1335-1336 yılında tamamladığı eser, Ebû Sa'îd'e takdim edilmeden İlhan hayatını kaybetti. Bir süre sonra Gıyâseddîn de idam edildi ve evi ile Rab'-i Reşîdî yerle bir edildi. Olaylar esnasında kitabın bu nüshası kaybolunca eserini bir daha yazmak zorunda kaldı. İlhanlı Devleti'nin son devrinin canlı şahidi olan Şebânkâre'î, Gıyâseddîn Muhammed'e verdiği değeri eserinde, onun yaptığı işlerle Abbâsî Devleti'nin meşhur veziri Yahyâ Bermekî'yi gölgede bıraktığını söyleyerek ifade etmektedir. Şemseddîn b. Fahreddîn Fahrî-yi İsfahânî de Gıyâseddîn adına şiir ve kitap yazan devrin bir başka edip ve şairiydi. *Mahzenü'l-Bahâr* kasidesi ve aruz vezninde yazdığı *Mecma'u'l-Senâyi'* oldukça meşhurdur. Devrin ünlü nesir yazarlarından Muhammed b. Hindûşâh Münşî-yi Nahcivânî henüz kariyerinin başlarında Gıyâseddîn'in hizmetindeydi. Yazdığı iki kitaptan *Sahâhü'l-'Acm* adındaki Farsça sözlüğü onun adına telif etti. Önemli yazarlardan Mu'înüddîn Cüveynî-yi İsfahânî de 735/1334-1335 yılında Sa'dî'nin *Gülistân*'ını örnek alarak yazdığı *Nigâristân* isimli eserinin ön sözünde hem Ebû Sa'îd hem de Gıyâseddîn Muhammed'e övgüde bulundu⁸⁷.

"Sevânihu'l-Efkâr-ı Reşîdî", Reşîdüddîn Fazlullâh'ın özel yazışmalarını içeren mektuplardı. Şemseddîn Muhammed-i Eberkûhî bu mektupları bir araya getirerek Gıyâseddîn Muhammed'e sundu. "*Târîh-i Ahvâl*" ya da "*Tercüme-i Mehâsin-i İsfahân*" isimli risale, Hüseyin b. Muhammed b. Ebî'r-Rızâ el-Âvî tarafından Gıyâseddîn adına Arapça'dan Farsça'ya tercüme edildi. Müntehabüddîn Münşî Yazdî-yi Kirmânî, Arapça'dan Farsça'ya tercüme ettiği *Dorretü'l-Ahbâr ve Lem'etü'l-Envâr* isimli eseri Gıyâseddîn adına kaleme aldı. Hamîdüddîn Ebû 'Abdullâh Mahmûd Necâtî-yi Nişâbürrî'nin *Risâle-i Fîrûzî ve Mahâle-i Nevrûzî*, 'Abdurrahîm b. Muhammed Şîrâzî'nin *Risâle-i Kavâ'id* ve 'Ubeyd-i Zâkânî'nin *Uşşâknâme* eserleri de onun adının günümüze ulaşmasını sağlayan eserlerdendir⁸⁸. Gıyâseddîn'in himayesine mazhar olan İbn Yemîn-i Feryûmedî de divanındaki şiirlerden birinde

⁸⁶ Devletşâh 1977, 314-316.

⁸⁷ Mîrhând 1380, 4371; Hândmîr 1333, 221; Hândmîr 1976, 326; Şebânkâre'î 1376, 272-273, 279; Semerkandî 1372, 101; Devletşâh 1977, 279, 313-314; Tebrîzî 1383, 515; Beyânî 1382, 402-403; Âştîyânî 1389, 360, 517-518, 527-528, 530-531, 552-553, 557; Murtazavî 1385, 382-383, 561-562; Howorth 1970, 618, 636; Browne 1956, 56, 87, 103, 226.

⁸⁸ 'Arifî 1392, 98-99.

Gıyâseddîn'e hitap ederek onu övmüştür⁸⁹. Onun büyük Moğol Şâhnâmesi'nin yapılmasıyla ilgilendiği ve bu konuyla ilgili Rab'-i Reşîdî'de bazı görevlendirmeler yaptığı da düşünülmektedir⁹⁰.

Sarayı devrin ulema ve ediplerinin uğrak yeri olan Gıyâseddîn Muhammed'den Hândmîr'in "Sâhib-i Sa'îd"⁹¹, Natanzî'nin tüm eserlerinde "Sâhib-i A'zam", "Sâhibzâde-yi Sa'îd" ve "Sâhibzâde-yi A'zam" olarak bahsetmesi, ilim ve edebiyatın onun hayatında çok önemli bir yer işgal ettiğinin ispatıdır⁹². Gıyâseddîn'den övgüyle bahseden devrin önemli tarihçi ve muhaddislerinden İbnü'l-Fuvatî de ona "Emîrü'l-kâmil ve'r-re'îsi'l-âlimi'l-fazli'l-hakîm" demiştir. Vezir, 716/1315-1316 yılında onu yanındaki diğer önemli âlimlerle birlikte Rab'-i Reşîdî'ye çağırması ve konuk etmiştir⁹³.

5.2. Tasavvuf ve Gıyâseddîn Muhammed

İlhanlılar devrinde tasavvuf oldukça yaygınlık kazanmıştı. Muhtelif şehirlerde birçok hankah yapılmış, devrin önemli sufi ve mutasavvıfları İlhanlı hükümdarlarının özel iltifatına mazhar olmuşlardı. Dönemin iki büyük tasavvuf akımından Kübreviyye İran'ın doğusunda, Sühreverdiyye ise batısında yaygın durumdaydı⁹⁴. İlhanlı hükümdarları kadar vezirleri de tasavvuf ehliyle yakın ilişkiler kurmuşlardı. İlhanlı Devleti'nin en büyük vezirlerinden Reşîdüddîn Fazlullâh ve oğlu Gıyâseddîn Muhammed, tasavvufa gönül vermişlerdi. Devrin önemli isimleri bu iki ismin himayesinden yararlanmaktan ve onların şahıslarına gösterdikleri özel ilgiden oldukça memnunnlardı. Gıyâseddîn Muhammed, babasının izinden giderek sufilerin durumunun iyileştirilmesi, eski hankahların onarılması ve yeni hankahların inşası için yoğun gayret sarfediyordu. Tasavvuf ehlinin 'Alâ'üddevle-yi Simnânî, Şeyh 'Abdürrezzâk-ı Kâşî ve Şeyh Sadruddîn İbrâhîm Hamuvevî ile sık sık bir araya geliyordu⁹⁵. Ama özellikle bir kişinin onun hayatında farklı bir yeri vardı. Bu kişi dönemin en tanınan mutasavvıfı Şeyh Safiyyüddîn-i Erdebîlî'den başkası değildi. İbn Bezzâz'ın, *Safvetü's-Safâ* isimli eserinde vezir ile şeyh arasındaki ilişki ile ilgili oldukça fazla malumat bulunmaktadır. Eserde kaydedilen bir olaya göre, bir gün Şeyh Safiyyüddîn, Emîr 'Alî Pâdişâh'a bir seccade, takke ve küçük bir sarık verir ve kendisini Vezir Gıyâseddîn'den sakınması gerektiğini, Gıyâseddîn'in ona bir zarar verebileceğinden bahseder. 'Alî Pâdişâh, orduya dönünce vezirin huzuruna çıkar ve şeyhin dedikleriyle alay ederek onun Gıyâseddîn'in hâlâ bir Yahudi olduğunu söylediğini aktarır. Emîrin anlattıklarını dinleyen Gıyâseddîn, hiçbir kötü beyanda bulunmaz. Şeyhin gönül ehli olduğunu ve onun sözüne itiraz edemeyeceğini ifade eder. 'Alî Pâdişâh, daha sonra değerini anlayarak layıkıyla onurlandırdığı seccadeyi Gıyâseddîn'e teslim eder⁹⁶. Bu olay onun şeyhe duyduğu derin muhabbeti göstermesi açısından güzel bir örnektir.

Gıyâseddîn Muhammed, Şeyh Safiyyüddîn-i Erdebîlî'ye çok değer vermesinin yanında onunla zikir ve sema törenlerine katılmaktaydı. Bu törenleri organize eden de Gıyâseddîn'di⁹⁷. Erdebîlî ona "Oğul Muhammed" şeklinde hitap ediyor, o da şeyhe duyduğu saygının bir göstergesi olarak onun elini öpüyordu⁹⁸. Şeyh, Tebrîz ziyaretlerinden birinde Gıyâseddîn tarafından karşılanarak onun yaptırdığı hankahda kaldı⁹⁹. Yine bir Cuma günü Tebrîz'de, Rab'-i Reşîdî'de namaza katıldı. Şeyhle birlikte kılınan namazdan sonra Mevlânâ Şemseddîn Tûtî vaaz verdi. Devrin birçok ilim erbabı ve şeyhin meşhur halifeleri de bu toplantılara katılarak onun huzurunda yerlerini aldılar¹⁰⁰. Şeyh Erdebîlî, Tebrîz'e geldiği bir gün Melikü'l-İbâd Hoca Kutbüddîn'in mezarını ziyaret ettikten sonra

⁸⁹ 'Arifi 1392, 110-111.

⁹⁰ Jackson ve Melville 2001, 598; Blair 2016, <http://www.iranicaonline.org/articles/rab-e-rashidi>

⁹¹ Hândmîr 1333, 215, 216, 223, 227.

⁹² Natanzî 1383, 117, 125.

⁹³ 'Arifi 1392, 97.

⁹⁴ Beyânî 1388, 257.

⁹⁵ Tebrîzî 1383, 515.

⁹⁶ İbn Bezzâz 1373, 407-408.

⁹⁷ Murtazavî, 1385, 313, 329.

⁹⁸ İbn Bezzâz 1373, 950; Murtazavî 1385, 366.

⁹⁹ İbn Bezzâz 1373, 917; Murtazavî 1385, 320.

¹⁰⁰ İbn Bezzâz 1373, 646; Murtazavî 1385, 322, 332.

İlhanlı Devleti'nin Son Veziri: Hoca Gıyâseddîn Muhammed Reşîdî ve Dönemi

Gıyâseddîn'in ricası ile onun hankahına geldi. Gıyâseddîn burada şeyhinin elini öptü, sonra onun nasihatlerini dinledi. Birlikte üç gün ibadetle meşgul oldular. Gıyâseddîn, karşılaştığı zorlukların çözümünde de zaman zaman onun fikrine başvuruyordu. Şeyh Safiyyüddîn-i Erdebîlî'yi ziyaret etmeyi onun ölümüne kadar ihmal etmedi¹⁰¹.

Şeyh Safiyyüddîn-i Erdebîlî, Tebrîz'e geldiğinde sadece Reşîdiyye hankahında kalmıyordu. Bir keresinde Gıyâseddîn'in, Şeyh Şehâbeddîn Sühreverdî'nin torunu ve 'Abdulmahmûd Sühreverdî'nin kızı olan nikâhlı eşinin inşa ettirdiği hankahına da misafir olmuştu¹⁰². Gıyâseddîn, Erdebîlî'nin müridleriyle birlikte bütün sufilerin en büyük destekçisiydi. Onun ölümünden sonra Şeyh 'Îmâdeddîn-i Merendî'nin müridi oldu¹⁰³.

SONUÇ

Hoca Gıyâseddîn Muhammed, İlhanlı Devleti'nin sona yaklaştığı çok kritik bir dönemde 727/1327'den 736/1336 yılına kadar vezirlik makamında bulunup, bu görevi ölene kadar layığıyla yerine getiren bir devlet adamıdır. Ancak o selefi vezirler gibi adından çok söz ettirememiştir. Çünkü bu makama oturduğunda önünde artık kronikleşmiş, çözülmesi oldukça zor sorunlar onu bekliyordu. Yine de ülkede belli oranda bir istikrar sağlamayı başardı. Siyasî ve dâhilî sorunlarla geçen yaklaşık dokuz yıllık vezirlik dönemi göz önüne alındığında İlhanlı Devleti'nin çöküş döneminin en istikrarlı veziri kabul edilmektedir.

İlhan Ebû Sa'îd döneminde görevde bulunduğu süre zarfında tarımda ve iktisadî alanda Gazan Han'ın reformlarını örnek alarak düzenlemeler yaptı. Var olan sorunların çözümünün reformların devam ettirilmesine bağlı olduğuna inanıyordu. Gıyâseddîn Muhammed, Ebû Sa'îd'in ani ölümünden sonra yaşanan olaylarda sorumluluk alıp tahta Arpa Han'ı çıkartarak İlhanlı Devleti'nde bir taht krizi yaşanmasına fırsat vermedi. Böylece devletin geleceğinin belirlenmesinde önemli bir rol oynadı. Arpa Han'la birlikte başlayan dönem her ne kadar taht kavgalarının arkasında feodal güçlerin mücadelesinden ibaret olsa da siyasî otorite kurabilmek için elinden gelen gayreti gösterdi. Ancak Emîr Çoban'ın ölümünden sonra tekrar güç kazanan Moğol askerî aristokrasisi onun geniş yetkilerle donatıldığı yönetim tarzına ve politikalarına tepki gösterdikleri için devleti ayakta tutma çabaları sonuç vermedi. Arpa Han'a karşı başını Emîr 'Alî Padişâh'ın çektiği güçlü bir muhalefet bloğu meydana geldi. Gıyâseddîn'in en büyük hatası muhalif hareketi ciddiye almaması oldu. Bir süre sonra iki tarafın taht için karşı karşıya gelmesi kaçınılmaz bir hal aldı. Gıyâseddîn, Çağatû Nehri kenarında yapılan savaşta Arpa Han'la birlikte çok iyi bir mücadele örneği sergiledi, ancak başarılı olamayarak hayatını kaybetti.

İmar faaliyetleri ile de adından söz ettiren Gıyâseddîn Muhammed, dönemin en güzide kültürel kompleksi olan fakat babası Reşîdüddîn'in ölümünden sonra tahrip edilen Rab'-i Reşîdî'yi onarımdan geçirtti ve buraya başka yapılar ekletti. Tebrîz'de kendi adıyla anılan bir medrese inşa ettirdi. Babasının her yönden halefi olduğunun göstergesi olarak bilim ve edebiyatta devlete Rönesans yaşattı. Devrin âlimlerini ve din adamlarını himayesi altına aldı, onlarla belli aralıklarla bir araya gelip sohbetler etti. Ona ithaf edilen ve adının günümüze ulaşmasını sağlayan çok sayıda eser bulunmaktadır.

Vezir Gıyâseddîn Muhammed'in ölümü, İlhanlı Devleti'nin son devri dikkate alındığında Emîr Çoban'ın ölümünden sonraki ikinci dönüm noktası kabul edilebilir. Ondan sonraki dönemin en belirgin özelliği, kıdemli Moğol emîrleri arasındaki feodal mücadelelerin daha açık bir hale gelmesidir.

¹⁰¹ İbn Bezzâz 1373, 742-743.

¹⁰² İbn Bezzâz 1373, 949; Murtazavî 1385, 320-321.

¹⁰³ 'Arifi 1392, 92.

KAYNAKÇA

‘Abdullâh b. Fethullâh el-Bağdâdî (el-Ma’rûf bi'l-Gıyâsî). (2010). *Târîhü'd-Düveli'l-İslâmiyye fi'ş-Şark*. el-Üstâd Tânk Nâfi' el-Hamdânî (Dirâse ve Tahkîk.). Beyrût: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl.

Abû Bakr al-Qutbî al-Aharî. (1954). *Ta'rîkh-i Shaikh Uwais*. J. B. Van Loon (Nşr. ve İngilizce Çev.). Lahey.

Akkuş, M. (2020). *Moğollarda Din ve Siyaset, İlhanlı Hanlarının Dini Kişiliği ve Uygulamaları*. Konya: Çizgi.

‘Ârifî, Z. R. (1392). *Zendegî, Zemâne ve Fa'âliyyethâ-yı Hoca Gıyâseddîn Muhammed Reşîdî*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Dânişgâh-ı Firdevsî Meşhed/Dânişkede-i Edebiyyat ve ‘Ulûm-i İnsânî, Meşhed.

Arslan, İ. (2018). *Moğollar Arasında İslâmiyet'in Yayılışı*. İstanbul: Okur Akademi.

Âştîyânî, A. İ. (1389). *Târîh-i Moğûl*. Tahrân: Mü'essese-yi İntişârât-ı Nigâh.

Âyetî, A. (1383). *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*. Tahrân: Pijûheşgâh-ı ‘Ulûm-i İnsânî ve Mutâlaât-ı Ferhengî.

Barthold, W. (1931). İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet. *THİTM*, I, 135-159.

Beyânî, Ş. (1382). *Târîh-i Âl-i Celâyir*. Tahrân: Müessese-yi İntişârât ve Çâp-ı Dânişgâh-ı Tahrân.

Beyânî, Ş. (1388). *Moğûlân ve Hükûmet-i İlhanî der Îrân*. Tahrân.

Blair, S. S. (2016). Rab'-e raşîdi. *Encyclopedia Iranica*. <http://www.iranicaonline.org/articles/rab-e-rashidi> Erişim tarihi: 20.09.2023.

Boyle, J. A. (1968). Dynastic and Political History of the Il-Khâns. J. A. Boyle (Ed.), *The Cambridge History Of Iran* içinde (Vol. 5, s. 303-422). Cambridge: Cambridge at the University Press.

Browne, E. G. (1956). *A Literary History of Persia*: Vol. 3. Cambridge: Cambridge at the University Press.

Danu, A. (2016). *İlhanlı Devleti'nde Vezaret*. (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Devletşah. (1977). *Devletşah Tezkiresi (Tezkiretü'ş-Şu'arâ)*: Cilt 2. N. Lügâl (Çev.). İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî. (2004). *İbn Battûta Seyahatnâmesi*: Cilt 1. A. S. Aykut (Çev., inceleme ve notlar). İstanbul: Yapı Kredi.

Fasîh-i Hâfî. (1386). *Mücmel-i Fasîhî*: Cilt 2. Seyyid Muhsin Nâcî Nasr Âbâdî (Neşr.). Tahrân: İntişârât-ı Esâtîr.

Gıyâseddîn b. Hümâmiddîn el-Hüseynî Hândmîr. (1976). *Düstûrü'l-Vüzerâ*. Sa'îd Nefîsî (Neşr.). Tahrân: İntişârât-ı Ekbâl.

Gıyâseddîn b. Hümâmiddîn el-Hüseynî Hândmîr. (1333). *Târîh-i Habîbü's-Siyer fi Ahbâr-i Efrâd-i Beşer*: Cilt 3. Tahrân: İntişârât-ı Kitâbhâne-yi Hayyâm.

Hâfız Hüseyin Kerbelâ'î-yi Tebrîzî. (1383). *Ravzâtu'l-Cinân ve Cennâtü'l-Cinân* (Cilt 1-2). Ca'fer Sultân el-Kurrâ'î (Neşr.). Tebrîz: İntişârât-ı Sutûde.

Haykıran, K. R. (2016). *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*. İstanbul: Ötüken.

İlhanlı Devleti'nin Son Veziri: Hoca Gıyâseddîn Muhammed Reşîdî ve Dönemi

Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî. (1915). *Kitâb-ı Nüzhetü'l-Kulûb*. G. Le Strange. (Ed.). Leyden-London: E. J. Brill&Luzac.

Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî. (1339). *Târîh-i Güzîde*. 'Abdülhüseyin Nevâ'î (Neşr.). İrân: Çâphâne-yi Firdevsî.

Howorth, H. H. (1970). *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*: Cilt 3. Taipei: Ch'eng Wen Publishing Company.

İbn Bezzâz el-Erdebîlî. (1373). *Safvetü's-Safâ*. Gulâmirzâ Tabâtabâ'î Mevd (Mukaddime ve Tas.). Tebrîz.

Jackson, P. ve Melville, C. (2001). Ġiât-al-dîn Mohammad. *Encyclopedia Iranica* içinde (Cilt 10, s. 598-599). Leiden.

Kemâleddîn 'Abdürrezzâk-ı Semerkandî. (1372). *Matla'-i Sa'deyn Mecma'-ı Bahreyn*: Cilt 2. 'Abdülhüseyin Nevâ'î (Neşr.). Tahrân: Müessese-yi Mütâla'at ve Tahkîkât-ı Ferhengî.

Limbirt, J. (2004). *Şiraz in the Age of Hafez the Glory of a Medieval Persian City*. Seattle and London: University of Washington Press.

Ma'denken, M. (1375). *be-Yâsâ Resîdeğân der 'Asr-ı İlhanî*. Tahrân: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî.

Melville, C. (1999). *The Fall of Amir Chupan and the Decline of the Ilkhanate 1327-37: A Decade of Discord in Mongol Iran*. Bloomington: Research Institute for Inner Asian Studies.

Muhammed b. 'Alî b. Muhammed-i Şebânkârê'î (1376). *Mecma'u'l-Ensâb*. Mîr Hâşim Muhaddis (Thk.). Tahrân: Müessese-yi İntişârât-ı Emîr Kebîr.

Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând. (1380). *Târîh-i Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ* (Cilt 5). Cemşîd Kiyânfer (Tas. ve Tahşîye). Tahrân: İntişârât-ı Esâtîr.

Mu'înüddîn-i Natanzî. (1383). *Müntehabü't-Tevarîh-i Mu'înî*. Pervîn İstahrî (Neşr.). Tahrân: İntişârât-ı Esâtîr.

Murtazavî, M. (1385). *Mesâ'il-i 'Asr-ı İlhanî*. Tahrân: Bünyâd-ı Mevkûfât-ı Doktor Mahmûd Afşâr Yezdî.

Özen, F. (2022). *İlhanlı Devleti'nin Dağılışı ve Halefi Olan Devletler*. Ankara: Berikan.

Özgüdenli, O. G. (2005). İlhanlı Hükümdarı Ebû Sa'îd Hân'a Ait Dört Yarlık. *Belleten*, 69(254), 65-103.

Özgüdenli, O. G. (2006). Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab'-i Reşîdî'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler. *Turco-Iranica Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları* içinde (s. 207-233). İstanbul: Kaknüs.

Petrushevsky, I. P. (1968). The Socio-Economic Condition of Iran under the İl-Khâns. J. A. Boyle (Ed.), *The Cambridge History Of Iran* içinde (Vol. 5, s. 483-537). Cambridge: Cambridge at the University Press.

Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî. (1940). *Târîh-i Mübârek-i Gâzânî Dâstân-i Gâzân Hân*. Karl Jahn (Neşr.). London.

Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî. (1947). *Mukâtebât-ı Reşîdî*. Muhammed Şefî' (Ed.). Lahore: The Punjab Educational Press.

Selâhaddîn b. Halîl b. Aybek es-Safedî. (1394-1974). *el-Vâfi bi'l-Vefayât*: Cilt 4. Ahmed b. 'Abdullâh-Muhammed b. Mahmûd (Thk.).

Spuler, B. (1987). *İran Moğolları*. Cemal Köprülü (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Şahin, H. (2010). *İlhanlılar Döneminde Şiîlik*. İstanbul: Ötüken.

Şihâbüddîn 'Abdullâh b. Lütfullâh b. 'Abdürreşîd el-Hâfî Hâfız-ı Ebrû. (1317). *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârih-i Reşîdî*. Hân bâbâ Beyânî (Neşr.). Tahrân: Çâphâne-yi 'İlmî.

Wilber, D. N. (1969). *The Architecture of Islamic Iran, the Il khânid Period*. New York: Greenwood Press.

Wing, P. (2016). *The Jalayirids, Dynastic State Formation in the Mongol Middle East*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Wittek, P. (1931). Ankara'da Bir İlhanî Kitabesi. *THİTM*, I, 161-164.

Yuvalı, A. (2017). *İlhanlı Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

 SUITDER SÖĞ İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ DERGİSİ Sakarya University Journal of Humanities and Social Sciences	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımcı yoktur.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

